

Onderzoek in het hbo: Operatie gelukt, patiënt overleden

Pieter Verschuren

Samenvatting De laatste twee decennia hebben hbo-instellingen het fenomeen wetenschappelijk onderzoek omarmd. Er zijn redenen tot bezorgdheid over de wijze waarop dit gebeurt. Deze betreffen de aansluiting van het hbo-onderzoek op: (a) de vraag naar praktijkgericht onderzoek in Nederland, en (b) wat studenten in hun latere beroepspraktijk aan onderzoekcompetenties nodig hebben. De problemen vloeien voort uit een gerichtheid van het hbo-onderzoek op de productie van *generieke* kennis. Verbetering op beide punten is mogelijk door praktijkgericht onderzoek te richten op de productie van *specifieke* kennis, geschikt voor een *directe* ondersteuning van doelgericht menselijk handelen.

Trefwoorden bruikbaarheid, doelgericht handelen, generieke versus specifieke kennis, praktijkgericht onderzoek, veranderingscyclus

Artikelgeschiedenis

Ontvangen: 15 maart 2023

Geaccepteerd: 2 mei 2023

Online: 27 december 2023

Contactpersoon

Pieter Verschuren, piet.verschuren44@gmail.com

Over de auteur(s)

Pieter Verschuren is emeritus hoogleraar in de onderzoeksmethodologie van de Radboud Universiteit Nijmegen en van Wageningen University and Research Center

Copyright

© Author(s); licensed under Creative Commons Attribution 4.0. This allows for unrestricted use, as long as the author(s) and source are credited.

Inleiding

De laatste twee decennia zijn hbo-instellingen druk bezig om het fenomeen wetenschappelijk onderzoek in de organisatie te incorporeren. Niet alleen ontwikkelen zij zich als instituten die wetenschappelijk onderzoek uitvoeren. Ook brengen zij studenten onderzoekcompetenties bij en nemen zij daartoe vakken voor het leren doen van onderzoek in de curricula op.

Tijd om stil te staan bij de vraag hoe beide ontwikkelingen moeten worden beoordeeld. Als we de waarnemend voorzitter van het Regieorgaan SIA Huib de Jong moeten geloven kan deze vraag zonder meer positief worden beantwoord, waar hij schrijft: 'De evaluaties van Regieorgaan SIA zijn zeer lovend geweest, net als een bredere evaluatie van het onderzoek bij hogescholen. De ontwikkeling is dan ook formidabel geweest ...' (de Jong, geciteerd door Bakker, 2022, p. 1 van 9).

De vraag die ik in deze bijdrage ter discussie stel is of dit positieve oordeel gerechtvaardigd is.

Doelstelling: Met dit artikel beoog ik een bijdrage te leveren aan een verbetering van: (a) het onderwijs in het leren onderzoeken door hbo-studenten, en (b) de relevantie van het hbo-onderzoek voor de vraag naar zowel onderzoek als onderzoekers in Nederland.

Onder hbo-onderzoek versta ik hierbij onderzoek uitgevoerd door lectoren en docent-onderzoekers in het hbo. Dit met uitzondering van praktijk*theorie*gericht onderzoek, zoals onder andere bedoeld voor aanvulling en actualisering van de in het hbo aan studenten over te dragen leerstof.

Vraagstelling: Met het oog op dit doel beantwoord ik de volgende tweeledige vraagstelling. In hoeverre sluit het hbo-onderzoek aan bij:

1. Wat er in Nederland aan gangbaar praktijkgericht onderzoek plaatsvindt?
2. Wat studenten op het gebied van onderzoek moeten leren?

Aannamen: Bij het stellen en beantwoorden van deze twee onderzoeksvragen vertrek ik vanuit de volgende aannamen:

- Ad 1/
1. Er is een grote en nog altijd toenemende maatschappelijke vraag naar onderzoek.
  2. Het gros van dit onderzoek is van het *praktijkgerichte* type, dat wil zeggen is gericht op *ondersteuning en verbetering van doelgericht menselijk handelen*.
- Ad 2/
3. Onderwijs is een, zo niet de, kerntaak van hbo-instellingen. Dit betekent onder andere dat bij de incorporatie van het fenomeen onderzoek in deze instellingen het leren doen van onderzoek door studenten een centrale plaats moet innemen.
  4. Met het oog hierop is dit hbo-onderzoek van eenzelfde aard als wat deze studenten aan onderzoek (moeten) leren. Een viertal redenen hiervoor zijn: (a) het bereiken van synergie, het aloude adagium van schering en inslag van onderwijs en onderzoek. (b) Efficiency van methodologische deskundigheidsbevordering van lectoren en docent-onderzoekers; zij kunnen zich beter op één bepaald type onderzoek richten dan op twee. (c) Studenten stageplaatsen bieden in het hbo-onderzoek. (d) De mogelijkheid om leeronderzoek in de vorm van afstudeerprojecten in te zetten bij het hbo-onderzoek, en aldus de output te verhogen.

Opbouw: Ik begin met een schets van wat praktijkgericht onderzoek inhoudt zoals dat overwegend in Nederland plaatsvindt (paragraaf 1). Dan volgt een overzicht van waar en hoe hbo-afgestudeerden in hun beroepspraktijk het eigen functioneren alsook hun beroepsproducten door middel van door henzelf uit te voeren onderzoek kunnen verbeteren (paragraaf 2). Vervolgens ga ik na hoe in het hbo tegen het fenomeen onderzoek wordt aangekeken, en tegen de relatie met het hbo-onderwijs die het heeft of moet hebben (paragraaf 3). Tot slot trek ik op basis hiervan conclusies en doe ik aanbevelingen voor het hbo-onderwijs en -onderzoek (paragraaf 4).

Tabel 1 Typologie van doelgericht handelen (kolom II), met van elk type enkele kwalificaties (kolommen I, III en V) en een te gebruiken instrumentarium (kolom IV)

I Aanleiding	II Veranderdoel	III Soort actie	IV Te volgen cyclus	V Resultaat
Bedreiging	1 probleem oplossen	verbeteren	interventie-cyclus	verbeterde werkelijkheid
Mogelijkheden en kansen	2 optimaliseren			
	3 vernieuwen	innoveren	innovatie-cyclus	vernieuwde werkelijkheid
	4 nieuw artefact ontwikkelen	creëren	ontwerp-cyclus	nieuwe werkelijkheid

Praktijkgericht onderzoek

De vraag wat een praktijkgericht onderzoek is, is niet onomstreden. Een definitie die het hele scala van dit fenomeen omvat en die ook nog informatief en helder is, is een hachelijke zaak, daar is het te divers en veelomvattend voor. Een definitie die het verreweg grootste deel van dit type onderzoek in Nederland afdekt, neemt als centraal uitgangspunt een gerichtheid op ondersteuning of verbetering van *doelgericht menselijk handelen*. Dit handelingsdoel kan een viertal vormen aannemen (zie kolom II in tabel 1): (1) Een bestaand *probleem oplossen*, (2) iets *optimaliseren*, (3) iets *vernieuwen*, of (4) een *nieuw artefact ontwikkelen*. Hierbij is een artefact alles wat door mensenhand wordt of is gemaakt. Dit kan een materieel object zijn zoals een nieuw type vervoermiddel of meet-instrument, dan wel een immaterieel object zoals een werkproces of een handleiding voor een of ander.

Een label dat de vier genoemde soorten handelingsdoelen samenvat is de realisering van een *veranderdoel*. Bij probleem oplossen betreft dit doel het hoofd bieden aan een of andere *bedreiging* van de status quo. Bij iets optimaliseren, innoveren of creëren daarentegen ziet iemand of een instantie *mogelijkheden of kansen* voor een positieve verandering (zie kolom I in tabel 1). Bij alle vier de veranderdoelen kan het daarop gerichte menselijk handelen in principe worden ondersteund of verbeterd door met een praktijkgericht onderzoek te genereren *kennis*. Hieruit volgt als definitie:

“Praktijkgericht onderzoek is empirisch onderzoek dat beoogt kennis op te leveren die kan worden gebruikt voor ondersteuning of verbetering van menselijk handelen dat is gericht op iets oplossen, optimaliseren, innoveren of creëren.”

Het woord ‘iets’ in deze definitie slaat op het *object* van onderzoek. Dit kan niet alleen een voorwerp zijn, maar ook een bepaalde situatie ofwel toestand (product), dan wel een ontwikkeling (proces). Voortaan gebruik ik het woord object om het onderwerp van onderzoek aan te duiden, en bedoel dan steeds een voorwerp, een toestand ofwel situatie, een ontwikkeling of een materieel dan wel immaterieel artefact.

Omdat hierover in het hbo voortdurend verwarring en discussie is, vereist deze definitie nog enige verduidelijking van: (a) de aard van de resulterende *kennis*, (b) de *gebruiker* van deze kennis, en (c) het onderscheid met *actieonderzoek*.

- a. *Aard van de kennis*: De kennis die een praktijkgericht onderzoek oplevert is *specifiek* of *generiek* van aard. In het geval van *specifieke* kennis beoogt het onderzoek de oplossing van een bepaald *concreet* probleem, dan wel het optimaliseren, innoveren of creëren van een *concreet* object hier en nu. Is het object van onderzoek daarentegen een bepaald *soort* problemen, respectievelijk een *categorie* van te optimaliseren, innoveren of te creëren objecten, dan resulteert dit in *generieke* kennis. Bijvoorbeeld, als het onderzoeksobject een concreet fusieproces tussen twee organisaties is, dan resulteert *specifieke* kennis. Van *generieke* kennis is sprake als een verzameling of *categorie* van fusieprocessen wordt onderzocht, met als resultaat een *praktijktheorie* van het *verschijnsel* fusieproces.
- b. *Gebruiker*: Of de onderzoeker zelf, of anderen gebruiken de onderzoeksresultaten. In het eerste geval voert bijvoorbeeld een hbo-professional binnen haar of zijn beroepspraktijk een onderzoek uit ter verbetering van haar of zijn eigen handelen en/of van diens eigen beroepsproducten. In het tweede geval is sprake van een *opdracht-* of *contractonderzoek*. Ook dan zijn er twee mogelijkheden. Iemand kan opdracht voor een onderzoek krijgen van hetzij de organisatie waar zij of hij werkt, hetzij van een externe organisatie of instantie. In het eerste geval voert bijvoorbeeld een professional in opdracht van haar of zijn werkgever een onderzoek uit om uit te vinden waardoor een innovatieproces in de eigen organisatie is vastgelopen. In het tweede geval werkt een professional bijvoorbeeld als orthopedagoog bij een schooladviesdienst, en krijgt van een lokale overheid of van een plaatselijke actiegroep opdracht om de behoefte aan onderwijs in de betreffende gemeente in kaart te brengen.
- c. *Onderscheid met actieonderzoek*: Hoewel het een vorm is van praktijkgericht onderzoek, valt *actieonderzoek* buiten de gegeven definitie. De reden is dat daar de productie van kennis enerzijds, en het oplossen van een probleem of het optimaliseren, innoveren of creëren van iets anderzijds, hand in hand gaan. Bovendien vinden deze plaats in een samenspel tussen onderzoeker en onderzochten, respectievelijk belanghebbenden. Dit onderzoektype wijkt dan ook sterk af van het

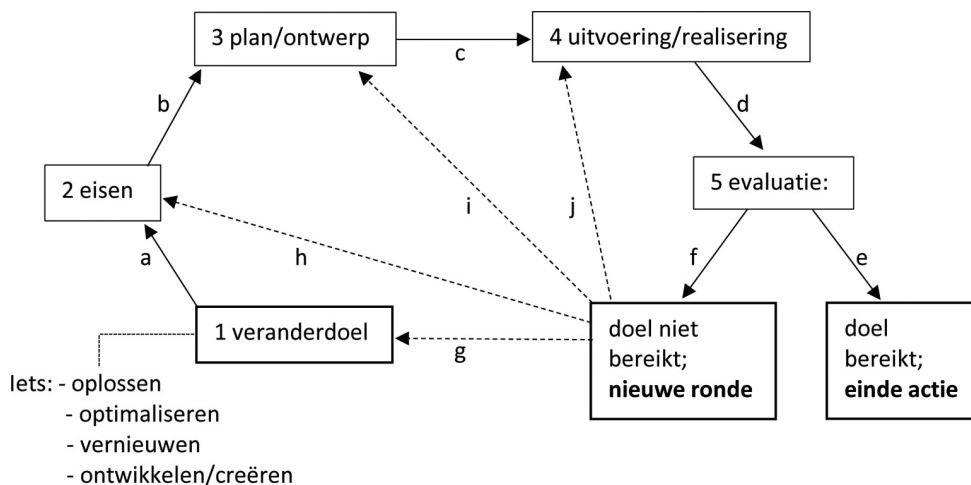
type onderzoek zoals hiervoor gedefinieerd, waar er in principe sprake is van een onderzoeksdeel *naast* een oplossingsdeel, en van een zelfstandig opererende onderzoeker. Vooral wanneer deelnemers aan een onderzoek *zelf* moeten *veranderen* qua *houding* en/of *gedrag* is actieonderzoek zeer effectief. In het merendeel van het praktijkgericht onderzoek zoals in Nederland uitgevoerd is dit echter niet aan de orde. Om de genoemde redenen en vanwege de haalbaarheid van dit onderzoek wordt actieonderzoek in deze bijdrage buiten beschouwing gelaten.

Verandercyclus en varianten

Een essentieel kenmerk van praktijkgericht onderzoek zoals hier gedefinieerd is werken volgens een *verandercyclus*, dan wel een variant hiervan. De *verandercyclus* is een generiek procesmodel voor het op wetenschappelijk verantwoorde wijze entameren, uitvoeren en evalueren van een verandering. Deze cyclus bestaat uit vijf welomschreven fasen (zie ook figuur 1):

1. Formuleren van een *veranderdoel*: iets oplossen, optimaliseren, innoveren of ontwikkelen;
2. Inventariseren van *eisen* waaraan de realisering van dit veranderdoel moet voldoen;
3. Ontwikkelen van een *plan* of *ontwerp* van aanpak: hoe ga je je doel uit fase 1 proberen te bereiken, zodanig dat wordt voldaan aan de eisen uit fase 2;
4. *Uitvoeren* of *realiseren* van dit plan of ontwerp; en
5. *Evalueren* in hoeverre je je veranderdoel hebt bereikt, en voor zover niet, waardoor dit komt.

Indien en voor zover het doel in een eerste ronde van deze *verandercyclus* niet of niet helemaal naar bevrediging is bereikt of dichterbij gebracht, is een nieuwe ronde nodig (zie de gestippelde pijlen in figuur 1). In geval van een complex onderzoeksobject zijn niet zelden meerdere ronden in deze cyclus nodig voordat je dit doel naar voldoening hebt bereikt. Vandaar de naam 'cyclus'. Maar dit betekent niet dat je in een tweede (respectievelijk derde, vierde, et cetera) ronde steeds van voren af aan begint bij fase 1. Waar precies in de cyclus je in een tweede (derde, vierde, et cetera) ronde insteekt, hangt af van het antwoord op de vraag waar het in de vorige ronde voor het eerst misging. Stel dat bij een evaluatie aan het eind van een eerste ronde van de *verandercyclus* (fase 5) blijkt dat het plan van aanpak (fase 3) goed was, maar dat dit plan slecht werd uitgevoerd (fase 4). In dat geval steek je in een tweede ronde in bij deze fase 4 (zie pijl j in figuur 1). Of als na drie ronden het veranderdoel nog steeds niet is gehaald, dan kan dit aanleiding zijn om het doel bij te stellen (fase 1; zie pijl g in figuur 1). In dat geval moet je in een volgende vierde ronde de gehele *verandercyclus* opnieuw doorlopen (zie de pijlen a tot en met e of f in figuur 1).

Figuur 1 Verandercyclus (zie de toelichting in de tekst)

—> = wat voor de pijl staat moet gebeuren voordat wat erna staat kan gebeuren.
 ---> = wat voor de pijl staat moet worden gevolgd door (een kritische beschouwing van) wat er direct na staat.

Zoals uit figuur 1 valt op te maken, biedt de verandercyclus het grondpatroon van alle vier de eerder genoemde vormen van doelgericht menselijk handelen, te weten iets oplossen, optimaliseren, innoveren, of creëren. Hierbij worden drie varianten van de verandercyclus gebruikt: de *interventiencyclus* (ook wel *regulatieve-* of *beleids*cyclus), de *innovatie-* en *ontwerpcyclus* (zie kolom IV in tabel 1). In het vervolg spreek ik gemakshalve van *verandercycli*, en bedoel dan steeds alle drie de genoemde varianten. In kolom IV van tabel 1 is aangegeven dat de *interventiencyclus* zowel voor het oplossen van problemen als het optimaliseren van iets wordt gebruikt.

Het voert te ver om de drie genoemde varianten hier uitvoerig te behandelen. Ik volsta met de vermelding dat de *innovatiecyclus* qua fasering vrijwel identiek is aan de verandercyclus; er zijn hoofdzakelijk enkele verschillen qua gehanteerde terminologie. En bij de *interventie-* en de *ontwerpcyclus* moeten enkele fasen aan de verandercyclus worden toegevoegd. Voor de *interventiencyclus* zijn dat fase 2 ‘probleemanalyse’ (wat is precies het probleem en vooral *waarom* is het een probleem?), en fase 3 ‘diagnose’ (wat zijn de oorzaken?). Voor de *ontwerpcyclus* zijn dat fase 3 ‘specificaties’ (van het te creëren artefact), en fase 4 ‘het maken van een prototype’. Voor een goed beeld van het werken volgens de *interventiencyclus* door praktijkgerichte onderzoekers zie Enthoven & Oostdam (2014). En voor een beschrijving van de *interventie-* en de *ontwerpcyclus* zie Verschuren (2011 en 2012).

Een wetenschappelijk karakter van de vier genoemde vormen van doelgericht handelen schuilt niet alleen in het argumenterend en in de juiste volgorde, dat wil zeggen één voor één, afwickelen van de stappen in de genoemde cycli. Ook en vooral moet waar

nodig of nuttig elke stap in deze cycli met wetenschappelijk onderzoek worden ondersteund. Daarmee zijn we precies terug bij de definitie van praktijkgericht onderzoek hiervoor.

De praktijk van onderzoek

Onderzoek zoals hiervoor gedefinieerd en verder uitgewerkt vormt zoals gezegd het overgrote deel van wat in Nederland aan praktijkgericht onderzoek plaatsvindt. Dit gebeurt door een vijftal categorieën van onderzoeksinstanties respectievelijk individuele onderzoekers.

1. *Afdelingen onderzoek* van lokale, regionale, nationale, internationale en supranationale overheden. Op de kleinere lokale overheden na hebben zij alle flinke tot zeer grote afdelingen waar *beleidsonderzoek* plaatsvindt ten behoeve van het ontwikkelen en evalueren van beleid van de eigen bestuurlijke eenheid. Dit beleidsonderzoek, waaronder evaluatieonderzoek, is vermoedelijk de in Nederland meest voorkomende vorm van praktijkgericht onderzoek, dat voornamelijk in de genoemde afdelingen plaatsvindt.
2. Een eveneens zeer omvangrijke categorie is *organisatieonderzoek*. De meeste grotere productie- en dienstenorganisaties hebben een afdeling *Research and Development (R&D)* en/of een sectie *marktonderzoek*. Beide omvatten eveneens een groot deel van wat aan praktijkgericht onderzoek plaatsvindt. Voor een methodologische behandeling van beleids- en organisatieonderzoek zie Verschuren (2009).
3. Daarnaast zijn er vele *overheids- en semi overheidsinstellingen* die, vaak in opdracht van allerlei maatschappelijke, bestuurlijke en private instanties en groeperingen, professioneel praktijkgericht onderzoek uitvoeren. Te noemen zijn, CBS, CPB, OVV, PBL, RIVM, SCP, TNO en WODC, om slechts enkele van de belangrijkste te noemen.
4. In toenemende mate voeren ook *universiteiten* en de vele daaraan gelieerde universitaire instituten, alsook *hogescholen* en daaraan verbonden instellingen, praktijkgericht onderzoek uit, al dan niet in opdracht van externe opdrachtgevers.
5. Tot slot zijn er in dienstverband werkende of zelfstandig gevestigde *individuele beroepsbeoefenaren* die, meestal maar niet altijd, in een deel van hun werktijd onderzoekstaken verrichten (zie de voorbeelden in paragraaf 2 hierna). Dit zijn vooralsnog hoofdzakelijk afgestudeerden van universiteiten.

In deze vijf categorieën zijn in totaal honderdduizenden mensen in deeltijd of voltijds met onderzoekstaken bezig, met een gezamenlijke omzet van enkele honderden miljarden euro per jaar. Het gros van dit onderzoek heeft een *specifiek* object, en is gericht op het produceren van *specifieke* kennis. In *beleidsonderzoek* ontwikkelt men bijvoorbeeld beleid voor de aanpak en regulering van allerlei concrete problemen waarvoor overheden zich gesteld zien, en evalueert men achteraf het welslagen van dit beleid. En in een *organisatieonderzoek* zoekt men bijvoorbeeld naar de innovatie van een bestaand product,

naar een nieuw type dienstverlening, of naar nieuwe afzetmogelijkheden van het bedrijf in kwestie. Slechts een relatief klein deel van al het hiervoor genoemde praktijkgericht onderzoek in Nederland beoogt *generieke* kennis over een *klasse* van objecten.

Wat studenten nodig hebben

De vraag is wat het hier bedoelde praktijkgericht onderzoek betekent of kan betekenen voor het onderwijs in het leren doen van onderzoek aan Nederlandse hbo-instellingen. Voor een antwoord kijken we waar en waarvoor hun afgestudeerden zoal praktijkgericht onderzoek kunnen inzetten bij hun beroepsuitoefening. Zoals eerder uitvoeriger uiteengezet (Verschuren, 2015) zijn er vijf potentiële domeinen van deze inzet. Hieronder volgen ze, met daarachter steeds enkele voorbeelden van mogelijke oogmerken.

<i>Inzet onderzoek voor ...</i>	<i>met als oogmerk ... (voorbeelden)</i>
1. Het <i>eigen</i> functioneren van de hbo-professional	a. Oplossen verschil van inzicht met collega's. b. Reductie van (eigen) stress in/op het werk. c. Maken van spreadsheet voor overzicht eigen taken.
2. De organisatie waar de hbo-professional werkt	a. Aanpak ziekteverzuim eigen werknemers. b. Verbetering werkafspraken van organisatieleden. c. Vernieuwing dienstenaanbod van de organisatie.
3. <i>Doelgroepen</i> van de organisatie waar de hbo-professional werkt (bv. school, zorginstelling, bedrijf)	a. Toename leermotivatie van <i>leerlingen</i> mbo-school. b. Reductie onvrede van <i>bewoners</i> zorginstelling. c. Uitbreiding <i>klanten</i> bestand van een bedrijf.
4. De eigen vakdiscipline van de hbo-professional	De ontwikkeling van: <ul style="list-style-type: none"> a. Een praktijktheorie over beheersing terrorisme. b. Een handelingsprotocol voor opsporing witwassen. c. Een instrument voor voorspelling hoogwater.
5. Externe opdrachtgever van de organisatie waar de hbo-professional werkt	a. Vernieuwde test voor studiekeuzeadvies. b. Bevorderen van de werkgelegenheid. c. Nieuwe procedure van afvalscheiding.

Tabel 2 laat zien hoe de in paragraaf 1 gemaakte onderscheidingen in: (a) vier soorten veranderdoelen, (b) specifieke en generieke kennis, en (c) onderzoek ten behoeve van de onderzoeker zelf of van anderen, in de voorbeelden hiervoor zijn terug te vinden.

Tabel 2 Categorisering van de voorbeelden 1a tot en met 5c hiervoor

ad (a)	voorbeelden
- probleem oplossen	1a, 1b, 2a, 3b
- iets optimaliseren	2a, 3a, 3c, 5b
- iets innoveren	2c, 5a, 5c
- een artefact creëren	1c, 4a, 4b, 4c
ad (b)	voorbeelden
- specifieke kennis	1a tot en met 3c
- generieke kennis	4a, 4b, 4c (+event. 5a, 5b, 5c)
ad (c)	voorbeelden
- voor de onderzoeker	1a, 1b, 1c (+event. 4a, 4b, 4c)
- voor anderen	rest (incl. event. 4a, 4b, 4c)

Voor de voorbeelden 5a, 5b en 5c geldt dat de schaal waarop het onderzoek wordt uitgevoerd, bepalend is voor de mate waarin sprake is van specifieke of generieke kennis als resultaat van onderzoek. Gaat het zoals in voorbeeld 5b om een landelijke werkgelegenheid dan is generieke kennis nodig. Betreft het daarentegen een lokale werkgelegenheid dan kan de benodigde kennis aanzienlijk specifiekker zijn.

Uit de voorbeelden komt naar voren dat afgestudeerden in hun latere beroepspraktijk vooral onderzoek nodig hebben waarmee ze *specifieke* kennis over *specifieke concrete* objecten kunnen produceren. Alle 9 voorbeelden 1a tot en met 3c gaan hierover, en eventueel ook de voorbeelden 5a, 5b en 5c.

Meningen over onderzoek en onderwijs

De volgende stap in de beantwoording van de vraagstelling is nagaan welke standpunten over hbo-onderzoek en -onderwijs er in het hbo leven. Om daar achter te komen zocht ik op internet naar publicaties waarin deze standpunten worden geventileerd. Als voornaamste zoeklabel gebruikte ik daarbij het begrip ‘praktijkgericht onderzoek’. Vanwege de haalbaarheid besloot ik om het aantal te bestuderen publicaties tot 20 te beperken. En uit oogpunt van actualiteit koos ik publicaties die vanaf 2010 zijn verschenen. Publicaties die gaan over zaken als logistiek, financiën of organisatie sloeg ik over, wegens gebrek aan

relevantie voor de vraagstelling. Hetzelfde geldt voor publicaties waarin geen wezenlijk andere standpunten naar voren kwamen dan die ik op dat moment al had. Ik stopte met zoeken bij het bereiken van het streefgetal van 20. Voor een overzicht van de gekozen publicaties zie de met een asterisk gemarkeerde publicaties in de literatuurlijst achterin.

Bestudering van deze publicaties leverde een viertal categorieën van standpunten op met relevantie voor de vraagstelling:

- a. Een hang naar *generieke* kennis;
- b. Een exclusieve gerichtheid op een *globaal en algemeen* geformuleerd object van hbo-onderzoek. Meestal betrof dit object beroepspraktijken van hbo-professionals;
- c. Een sterke en exclusieve preoccupatie met de *bruikbaarheid* van onderzoek; en
- d. Een geringe aandacht voor het *leren onderzoeken* door studenten in het algemeen, en voor de relatie tussen leren onderzoeken en het hbo-onderzoek in het bijzonder.

Het bestaan en de aard van deze vier standpunten in Nederlandse hbo-instellingen wordt hierna achtereenvolgens aan de hand van citaten uit de geselecteerde publicaties toegelicht.

Hang naar generieke kennis

De volgende citaten kunnen dit punt illustreren. De ronde haken behoren tot het citaat zelf. Tussen rechte haken staan mijn opmerkingen.

- Hobéon: ‘Een belangrijk doel [van onderzoek in het hbo, pv] is het ontwikkelen van oplossingen en/of ontwerpregels voor oplossingen die een grotere geldigheid hebben, dus niet slechts waarde hebben voor één specifieke klant’ (Hobéon, 2013, p. 6 van 11).
- Polinder: ‘(...) een hbo-instelling [biedt] onderzoek aan waarbij de praktijk met haar vragen als uitgangspunt wordt genomen, terwijl er voortdurend wordt gezocht naar transfereerbaarheid van kennis ... [naar] ... andere praktijkvragen in vergelijkbare contexten’ (Polinder, 2022, p. 28).
- Andriessen: Een nadruk van deze auteur op het belang van generieke kennis blijkt steeds waar hij het heeft over *methodische grondigheid*. Hij schijnt hiermee, voor ervaren onderzoekers en methodologen verrassend genoeg, vooral het belang van de *externe* validiteit van kennis te beogen, niet van de interne validiteit. Zo stelt hij: ‘De methodische grondigheid (...) hangt af van onder andere: (...) welke ambitie er is tot generaliseren, en in welke mate er sprake is van kennis die nieuw is voor de wereld [en niet voor de opdrachtgever of voor de onderzoeker zelf, pv] ...’ (Andriessen, 2014, pp. 40–41).
- Simon: ‘Praktijkgericht onderzoek worstelt voortdurend met het dilemma dat het recht moet doen aan de bijzondere *praktijksituatie* [cursief pv] en tevens algemeen geldig moet zijn’ (Simon, 2016, p. 26).
- Van Burg: ‘De externe validiteit van een ontwerpgericht [lees praktijkgericht, pv] onderzoek is belangrijk om te kunnen bepalen of de ontwerp-kennis [bedoeld is het

- ontwerpen van een oplossing voor een probleem, pv] niet alleen in de onderzochte context geldig is, maar ook in andere contexten' (Van Burg 2011, p. 151).
- De Kreek, Diekman & Van Vels: Volgens deze auteurs gaan nadruk op generieke kennis enerzijds, en op een globaal object anderzijds nauw samen, waar zij stellen: 'Ook hier [bedoeld is de hbo-master Social Work, pv] is het echter de bedoeling dat de master thesis van de student beschrijft hoe die kennis [van een enkel onderzoeksproject, pv] bruikbaar kan worden voor andere *praktijken* [cursivering pv] met vergelijkbare vraagstukken' (De Kreek, Diekman & Van Vels, 2014, p. 141). En iets verderop: 'In dit verband is de vraag naar de bijdragen van de Masters Social Work aan de kennisontwikkeling op het niveau van de *sector en/of beroep* [cursivering pv] uitermate urgent' (De Kreek, Diekman & Van Vels, 2014, p. 145). We hebben hier te doen met het eerder in paragraaf 2 als vierde genoemde kennisdoel.

Soms blijkt een voorkeur voor generieke kennis in het hbo-onderzoek zelfs gepaard te gaan met een expliciete afwijzing van specifieke kennis. Zo schrijft Andriessen: 'Ergens in het veld een probleem oplossen is niet voldoende, het onderzoek van lectoraten moet leiden tot kennis die een bredere toepassing heeft dan het geval waarin het is ontwikkeld. (...) Dat [hij bedoelt een probleem oplossen, pv] moeten we overlaten aan de advies- en ingenieursbureaus. In het hbo doen we onderzoek dat moet leiden tot generieke kennis' (Andriessen, 2016, p. 27). Hieruit blijkt welhaast een zeker dedain voor specifieke kennis.

Globaal geformuleerd object

Uit alle 20 geselecteerde publicaties blijkt gerichtheid op een globaal en algemeen geformuleerd object van onderzoek. Meer in het bijzonder betreft dit object beroepspraktijken van hbo-professionals, in plaats van *concreet* iets oplossen, optimaliseren, innoveren of creëren zoals dat zich in die praktijken kan voordoen. De volgende citaten kunnen deze gerichtheid staven en nader toelichten.

- HBO-raad: Het centraal stellen van de beroepspraktijk blijkt al uit de volgende stellingname van het eerste uur door de HBO-raad: 'Het onderzoek aan hogescholen is onderzoek dat is geworteld in de *beroepspraktijk* en dat bijdraagt aan de verbetering en innovatie van die *beroepspraktijk* [cursiveringen pv]' (HBO-raad, 2007). Met deze even invloedrijke als vage stellingname werd de discussie over de ontwikkeling van praktijkgericht onderzoek in het Nederlandse hbo al in een vroeg stadium op het verkeerde been gezet. Dit heeft dan ook nadien in de discussies over onderzoek in het hbo tot zeer veel verwarring, misverstand en onzekerheid geleid, zaken die tot op de dag van vandaag voortduren.
- Ook in de nu volgende publicaties komt een exclusieve nadruk op globale en algemene onderzoeksobjecten, te weten beroepspraktijken, steeds weer terug.
- Praamsma: 'In hbo-onderzoek staat de beweeglijke complexiteit van de *praktijksituatie* [van de hbo-professional, cursief pv] centraal' (Praamsma, 2017).

- Van der Donk & Van Lanen: ‘Praktijkonderzoek is onderzoek dat wordt uitgevoerd door professionals, waarbij op systematische wijze in interactie met de omgeving antwoorden verkregen worden op vragen die ontstaan in de eigen *beroepspraktijk*, gericht op de verbetering van deze *praktijk* [cursivering pv]’ (van der Donk & van Lanen, 2020).
- Polinder: ‘De kennis die [bij praktijkgericht onderzoek, pv] ontstaat is enerzijds gericht op verbeteren van de *praktijk*, maar levert ook kennis op over die *praktijk* [cursivering pv]’ (Polinder, 2022, p. 28).
- Geerdink: Zij stelt dat het construeren van nieuwe kennis ‘(...) vraagt om afgestudeerden [van het hbo, pv] die hun eigen *beroepspraktijk* [cursivering pv] onderzoekend kunnen verbeteren en vernieuwen’ (Geerdink, 2012, p. 69).
- Henkelman: Volgens deze auteur produceert praktijkgericht onderzoek ‘... kennis ten behoeve van theorievorming en kennis die tot doelrealisatie en *praktijkverbeteringen* moet leiden. (...). Voor de zorg gaat het veelal om verbetering van de *aard* van de zorg, de *manier* waarop de zorg wordt verleend en de *wijze* waarop de zorg is georganiseerd’ [cursivering pv] (Henkelman, 2014, p. 97). Voor alle duidelijkheid, de woorden ‘aard’, ‘manier’ en ‘wijze’ (van zorg) in dit citaat duiden op een bepaalde *categorie* van zorg, veelmeer dan op een *concrete* zorgtaak van een individuele professional.
- Goossens: Volgens deze docent van de HAN is er sprake (geweest) van een geleidelijke overgang naar een expliciet streven naar kennis van praktijken, waar hij stelt; ‘We onderzoeken niet *meer* [cursief pv] een klein los stukje, maar we dragen bij aan een oplossing voor een hele afdeling, een hele cliëntgroep, een hele wijk of een geheel gezondheidscentrum’ (Goossens, 2022).
- Andriessen: ‘In onze moderne samenleving is het cruciaal dat hbo-bachelors over een onderzoekend vermogen beschikken dat leidt tot reflectie, tot *evidence-based practice* [cursivering pv] en tot innovatie’ (Andriessen, 2014, p. 38). Nota bene, een grondgedachte van de *Evidence Based Practice* (EBP) benadering ligt besloten in het concept *best practices*. Dit begrip legt eveneens het accent op praktijken als geheel, en niet op concrete veranderdoelen die zich binnen die praktijken kunnen voordoen (zie ook van Yperen, 2014, Jansen, 2014 en Verschuren, 2015). En even verderop schrijft Andriessen dat het onderzoekend vermogen van hbo-bachelors onder andere inhoudt ‘... het ontwikkelen van nieuwe handelingen en producten om de *beroepspraktijk* [cursief pv] te verbeteren’ (Andriessen, 2014, p. 38).

Ook recent nog stelt dezelfde auteur: ‘De AWT adviseert u [met instemming van hemzelf, pv] onderzoeksactiviteiten van hogescholen te positioneren als activiteiten die horen bij te dragen aan de instandhouding en ontwikkeling van de *beroepspraktijk* [cursivering pv]’ (Andriessen, 2022, p. 1 van 6). En twee bladzijden verderop lezen we dat praktijkgericht onderzoek moet zijn gericht op het leveren van ... ‘kennis die houvast kan geven in onzekere, turbulente situaties’ (Andriessen, 2022, p. 3 van 6).

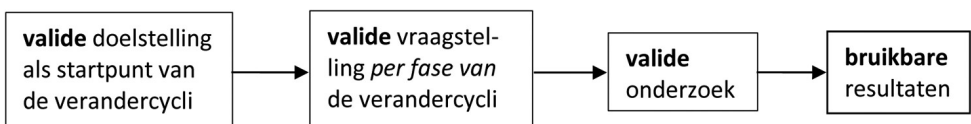
Bij dergelijke formuleringen als hiervoor zie je niet bepaald hbo-professionals voor je die met hun onderzoek het eigen doelgerichte handelen (leren) ondersteunen. Ook sluiten dergelijke opvattingen volstrekt niet aan op het gros van wat in Nederland aan praktijkgericht onderzoek plaatsvindt (zie paragraaf 1). Er wordt dan ook nergens in de geselecteerde 20 publicaties naar deze onderzoekspraktijk verwezen. Sterker nog, de meesten die ik in mijn vele contacten met het hbo in de afgelopen decennia tegenkwam, bleken van dit onderzoek niet eens op de hoogte te zijn, of er zich althans niet van bewust te zijn.

Preoccupatie met bruikbaarheid

Opvallend is zowel de frequentie waarmee, als de weinig voortvarende wijze waarop, in de publicaties wordt gesproken over de bruikbaarheid van onderzoek. Zo lezen we bij Andriessen: 'In de eerste plaats worden de keuzes [van praktijkgerichte onderzoekers, pv] gestuurd door overwegingen rond de praktische relevantie [lees bruikbaarheid, pv] van het onderzoek: hoe sluiten resultaten zo goed mogelijk aan bij de praktijk?' (Andriessen, 2014, p. 17). Met andere woorden, hij kijkt vanuit de geproduceerde kennis naar het praktische nut, in plaats van andersom aan het begin van het onderzoek vanuit de behoeften van de praktijk te bepalen welke kennis zal (moeten) worden geproduceerd.

Nog duidelijker zijn Butter en Verhagen hierover: Wij zien '(...) het als een taak van praktijkgerichte onderzoekers te expliciteren hoe hun onderzoek ten goede *kan komen* [cursivering pv] aan het beroepenveld en/of het hbo-onderwijs. In de jaarverslagen van het KSI valt te zien hoe de betrokken lectoraten de bruikbaarheid van hun onderzoek verwoorden *nadat* [cursivering pv] onderzoeksprojecten zijn afgerond ...' (Butter & Verhagen, 2014, p. 15/16). De gelijkenis met het pas achteraf aangeven van de praktische of maatschappelijke relevantie in een klassiek academisch (en dus vrijblijvend) theoriegericht onderzoek van universiteiten is treffend. Ook in dit citaat zie je geen onderzoekers aan het werk die vanaf het begin doelgericht afkoersen op nuttige kennis.

In werkelijkheid leidt een praktijkgericht onderzoek dat de verandercycli volgt vrijwel automatisch tot bruikbare kennis. Dit op voorwaarde dat dit onderzoek op *valide* wijze, dus methodologisch adequaat, wordt opgezet en uitgevoerd. Dit betekent zoals gezegd een valide doelstelling formuleren, daaruit *per fase van de cycli* een valide vraagstelling afleiden, en via valide onderzoek deze vragen beantwoorden. In al deze stappen gaat het om de *interne* validiteit van het handelen van de onderzoeker. De slotsom is dat, werkend volgens de logica van de verandercycli, primair de *interne* validiteit van onderzoek een punt van zorg is, veelmeer dan de bruikbaarheid, om maar te zwijgen van de *externe* validiteit. In schema:

Preoccupatie met bruikbaarheid indiceert een hbo-onderzoek waarvan het nut kennelijk voortdurend moet worden bewezen. Ik zie dit als in belangrijke mate het gevolg van het werken met globale en algemene doelstellingen van onderzoek, en een streven naar *generieke* kennis, waar primair *specifieke* kennis nodig is.

Geringe aandacht voor leren onderzoeken

In de bestudeerde 20 publicaties is er vrijwel geen aandacht voor het leren onderzoeken door studenten, noch voor de relatie tussen leren onderzoeken enerzijds, en het hbo-onderzoek anderzijds. Het eerste blijkt al uit het gegeven dat woorden als ‘student’ en ‘onderwijs’ in de geselecteerde publicaties slechts mondjesmaat, en in het merendeel zelfs helemaal niet voorkomen. Maar zoals beargumenteerd bij aanname 4 in de inleiding wil je natuurlijk vooral een hbo-onderzoek dat inspeelt op het leren onderzoeken van studenten. Niettemin wordt in geen van de publicaties de relevantie van het hbo-onderzoek voor leren onderzoeken geïmpliciteerd.

Kennelijk zijn onderwijs en onderzoek binnen hbo-instellingen nog teveel twee verschillende werelden. Zo staan er volgens Munneke ‘... nog teveel schotten tussen het onderzoeken en het onderwijs (...). Als je vanuit verschillende waardenkaders naar het onderzoek en de verbinding met het onderwijs en de beroepspraktijk kijkt, ga je met verschillende verwachtingen aan de slag. Dan kan het snel spaak lopen’ (Munneke, 2022).

En bij Butter lezen we: ‘Op dit moment staat de ontwikkeling van onderzoekvaardigheden in lectoraten te veel los van die in het onderwijs’. En meteen daarop volgend zegt hij ‘... dat het belangrijk is om het lectoraatsonderzoek beter te verbinden met het onderzoeksonderwijs’ (Butter, 2015, p. 16).

Ook Andriessen ziet het ‘... vergroten van de doorwerking van onderzoek naar praktijk en onderwijs ...’ als een van de acht uitdagingen die volgens hem het praktijkgericht onderzoek in de komende 15 jaar wachten (Andriessen, 2016, p. 37). Maar in geen van de acht punten die hij vervolgens als belangrijk bij deze doorwerking opsomt, wordt het onderwijs genoemd. Kortom, ook hier komt het onderwijs er bekaaid vanaf.

Naar aanleiding van bovenstaande kunnen we niet anders concluderen dan dat het onderzoek zoals dat zich nu ontwikkelt binnen hbo-instellingen, goeddeels is losgezongen van het onderwijs in het leren doen van onderzoek.

Conclusies en aanbevelingen

De conclusie uit de voorgaande analyses is dat er sprake is van een dubbele discrepantie: (a) tussen de gangbare praktijk van praktijkgericht onderzoek in Nederland en het hbo-onderzoek, en (b) tussen deze laatste en het soort onderzoek dat studenten in hun latere beroepspraktijk nodig hebben. Daarmee is de vraagstelling in de inleiding in negatieve zin beantwoord. Hierna schets ik de consequenties die een en ander heeft of mijns inziens moet hebben voor het hbo-onderzoek respectievelijk -onderwijs.

Hbo-onderzoek

De zojuist bij (a) genoemde discrepantie op onderzoeksgebied heeft twee consequenties. Hbo-instellingen kunnen slechts beperkt bijdragen aan:

- (a) de beantwoording van de vraag naar praktijkgericht onderzoek in Nederland, en
- (b) de rekrutering van jonge onderzoekers door afdelingen, instellingen en organisaties in Nederland die zich bezighouden met praktijkgericht onderzoek. Zij zijn tot dusver voor rekrutering vrijwel geheel aangewezen op afgestudeerden van universiteiten, een hoogst onwenselijke situatie. Dit temeer daar het hbo zegt zich te specialiseren in praktijkgericht onderzoek.

Deze tekorten vragen om een *transitie* in het hbo-onderzoek. Bedoeld is een overgang van het primaat van *generieke* kennis over een *globaal en algemeen* geformuleerd object, naar onderzoek zoals gedefinieerd in paragraaf 1. Dit betekent meer nadruk in het onderzoek op *specifieke* kennis en op *concrete handelingsdoelen* zoals die laatste regelmatig in beroepspraktijken kunnen en ook zullen opduiken.

Zoals in paragraaf 3 beargumenteerd is, gepaard aan deze transitie, meer aandacht nodig voor de *interne geldigheid* van het hbo-onderzoek. Door bij de deskundigheidsbevordering van lectoren en docent-onderzoekers de nadruk te leggen op deze validiteit kan veel winst in kwaliteit van onderzoek worden geboekt.

Wat dit laatste betreft rijzen vraagtekens bij de naarstige zoektochten her en der in het hbo naar zogenaamd geschikte methodologie. Men doet alsof het benodigde hbo-onderzoek helemaal nieuw is, waarvoor nieuwe methodologie moet worden ontwikkeld. Het tegendeel is het geval. Zoals betoogd draait het in adequaat praktijkgericht onderzoek vooral om de interne validiteit; hierover zijn boekenkasten volgeschreven. Het is van het grootste belang dat hbo-studenten en -docenten hier zoveel mogelijk kennis van nemen en zich erin trainen.

Een voorspelbare tegenwerping tegen de voorgestelde transitie is dat generieke kennis nodig is om de leerstof van inhoudelijke vakken te verbeteren en up to date te houden. Dit mag zo zijn, maar dit betekent nog niet dat je generieke kennis in een en hetzelfde onderzoek moet nastreven, integendeel. Een veel betere manier om tot generieke kennis te komen is door op inductieve wijze praktijktheorieën te destilleren uit de resultaten van afzonderlijke op *specifieke* kennis gerichte onderzoeksprojecten. Dit kunnen onder andere afstudeerprojecten van bachelor- en vooral masterstudenten zijn. Daartoe moeten deze projecten dan wel rond bepaalde thema's worden georganiseerd.

Procedures en technieken voor dit destillatieproces zijn uitvoerig in de methodologische literatuur beschreven. Te noemen zijn de methode van analytische inductie (Boeije, 2005), de *grounded theory* benadering (Glaser & Strauss, 1967) en *theoretical sampling* (Breckenridge & Jones, 2009). Het resultaat van deze inductieve benaderingen is veel rijkere, meer diepgravende en meer generieke, want op meer contexten gebaseerde kennis. Dit in vergelijking met resultaten van grootschalig, dus in principe kwantitatief, zwaar op statistiek leunend en op generieke kennis gericht onderzoek zoals door het hbo

lijkt te worden geprefereerd. Voor meer informatie over op inductieve wijze genereren van praktijktheorieën zie Verschuren, 2011.

Hbo-onderwijs

Een transitie in het hbo-onderzoek is niet alleen nodig voor een betere beantwoording door hbo-instellingen van de vraag naar zowel onderzoek als onderzoekers in Nederland. Zoals in paragraaf 2 bleek, sluit het hbo-onderzoek daarmee ook beter aan bij wat studenten in hun latere beroepspraktijk aan onderzoekvaardigheden kunnen gebruiken.

Met het oog op het bepleite type onderzoek moeten hbo-studenten feilloos leren werken volgens de verandercycli. Zij moeten die kunnen dromen, ze gaan zien als een tweede natuur. Zodra ze onderzoek gaan doen betekent dit dat zij:

1. Moeiteloos een scherpe *doelstelling* van hun onderzoek kunnen formuleren in termen van iets (helpen) oplossen, optimaliseren, innoveren of creëren (zie fase 1 van de verandercycli);
2. Getraind zijn in het *per volgende fase* van deze cycli bedenken van onderzoeksvragen;
3. Deze vragen met behulp van door henzelf uit te voeren empirisch onderzoek op *valide* wijze kunnen beantwoorden.

De verandercycli zijn van zichzelf zodanig sturend dat studenten die vragen meestal gemakkelijk vinden op basis van gezond verstand. Ook ervaren zij en hun begeleiders dat deze vragen door hun concreetheid en specificiteit niet alleen zeer sturend zijn waardoor de uitvoering van het onderzoek gemakkelijker en vlotter verloopt. Bovendien komen zij gemakkelijker tot bruikbare kennis (zie de sub paragraaf over preoccupatie met bruikbaarheid).

De analyses brengen ons tot de volgende slotsom. (1) Met de huidige ontwikkelingen van het onderzoek in hbo-instellingen kunnen zij nauwelijks bijdragen aan de beantwoording van de vraag naar zowel onderzoek als onderzoekers in Nederland. (2) Hbo-studenten blijven verstoken van wat zij in hun latere beroepspraktijk nodig hebben. Beide zijn maatschappelijk onaanvaardbaar. Daarmee zijn we terug bij de euforie van bestuurder de Jong in het begin en bij de metafoor in de titel van deze bijdrage: Operatie gelukt, patiënt overleden.

Literatuur

*) Asterisken markeren publicaties die in het kader van het onderzoek werden geselecteerd en bestudeerd qua opvattingen over onderzoek.

* Aken, J.E. van & Andriessen, D. (2011). *Handboek ontwerpgericht onderzoek; wetenschappelijke kennis ontwikkelen voor de praktijk*, Den Haag, Boom Lemma.

- * Andriessen, D. (2014). *Praktisch relevant en methodisch grondig; dimensies van onderzoek in het hbo*. Utrecht, Hogeschool Utrecht.
- * Andriessen, D. (2016). Werk aan de winkel; Uitdagingen voor de volgende 15 jaarpraktijkgericht onderzoek in het hbo. In C. Hageman & D. Andriessen (Red.), *Praktijkgericht onderzoek in de etalage* (pp. 22–43). Utrecht, Vereniging Hogescholen.
- * Andriessen, D. (2022). Onderzoeksmethodologie in het HBO: een persoonlijke visie. *Onderzoek van Onderwijs*, 36(4), niet gepagineerd.
- * Bakker, M. (2022). *Verruiming eerste geldstroom luidt volgende fase praktijkgericht onderzoek in*. Geraadpleegd februari 2023 via <http://www.scienceguide.nl/nieuws-brief/>.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*. Amsterdam, Boom.
- Breckenridge, J. & Jones, D. (2009). Demystifying theoretical sampling in Grounded Theory Research. *The Grounded Theory Review*, 8(2), 113–126.
- * Burg, E. van (2011). Kwaliteitscriteria voor ontwerpgericht wetenschappelijk onderzoek. In J. van Aken & D. Andriessen (Red.), *Handboek ontwerpgericht onderzoek; Wetenschappelijke kennis ontwikkelen voor de praktijk* (pp. 145–164). Den Haag, Boom Lemma.
- * Butter, R. (2015). Praktische relevantie en methodische grondigheid als kerncompetenties voor de professionalisering van praktijkgericht onderzoek. *Tijdschrift voor Hoger Onderwijs*, 33(1), 5–19.
- * Butter, R. & Verhagen, S. (2014). *De padvinder en het oude vrouwtje. Een pleidooi voor transparante en pluriforme kwaliteit van praktijkgericht onderzoek en aanzet tot integraal prestatie management*. Utrecht, Kenniscentrum Sociale Innovatie, Hogeschool Utrecht.
- * Dijkum, C. van & Tavecchio, L. (Red.), (2014). *Praktijkonderzoek in ontwikkeling. Nieuwe inzichten en voorbeelden*. Den Haag, Boom/Lemma.
- Enthoven, M. & Oostdam, R. (2014). De functie en zin van praktijkgericht onderzoek door studenten van educatieve hbo-opleidingen. *Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 35(3), 47–60.
- * Geerdink, G. (2010). Over de zin van praktijkgericht onderzoek voor hbo-ers. Nijmegen, *Han Business Publications*, 5, 65–79.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1967). *The discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago, Aldine.
- * Goossens, P. (2022). *Zorgstudenten van de HAN werken samen aan praktijkgericht onderzoek*. Geraadpleegd februari 2023 via <https://scienceguide.nl/2022/06/zorgstudenten-van-de-han-werken-samen-aan-praktijkgericht-onderzoek/>.
- * Henkelman, L. (2014). Waarom cliënten een stem moeten hebben in zorgonderzoek. In C. van Dijkum & L. Tavecchio, (Red.), *Praktijkonderzoek in ontwikkeling. Nieuwe inzichten en voorbeelden* (pp. 91–106). Den Haag, Boom/Lemma.
- * Hobéon, (2013). *Ontwerpgericht onderzoek past bij hogescholen*. Geraadpleegd februari 2023 via <https://www.hobéon.nl/ontwerpgericht-onderzoek-past-bij-hogescholen/>.
- * Jansen, Y. (2014). Het realiseren van veranderingen in de gezondheidszorg vraagt om pragmatisch evalueren. In C. van Dijkum & L. Tavecchio (Red.), *Praktijkonderzoek in ontwikkeling. Nieuwe inzichten en voorbeelden* (pp. 47–64). Den Haag, Boom/Lemma.
- * Kreek, M. de, Diekman, W. & Vels, M. van (2014). *Praktijkgericht onderzoek als een van de gereed-*

- schappen van de master Social Work. In C. van Dijkum & L. Tavecchio (Red.), *Praktijkonderzoek in ontwikkeling. Nieuwe inzichten en voorbeelden* (pp. 133–146). Den Haag, Boom/Lemma.
- * Munneke, L. (2022) *Onderwijs, onderzoek en beroepspraktijk moeten elkaar vaker gedrieën vinden*. Geraadpleegd februari 2023 via <https://www.scienceguide.nl/2022/06/onderwijs-onderzoek-en-beroepspraktijk/>.
- * Polinder, S. (2022). Het eigene en unieke van praktijkgericht onderzoek aan het hbo. *Radix*, 48(1), 28–37.
- * Praamsma, J.M. (2017). *Praktijkgericht onderzoek in het hbo*. Geraadpleegd februari 2023 via <https://surfsharekit.nl/public/>.
- * Simon, F. (2016). Het duivelse dilemma van praktijkgericht onderzoek. *OnderwijsInnovatie*, juni, 26–29.
- Verschuren, P. (2009). *Praktijkgericht onderzoek. Ontwerp van organisatie- en beleidsonderzoek*. Den Haag, Boom Academic.
- Verschuren, P. (2011). *Why a methodology for practice-oriented research is a necessary heresy*. Den Haag, Eleven International Publishing.
- Verschuren, P. (2012). Praktijkgericht onderzoek door hbo-instellingen; diversiteit, wetenschappelijkheid en complexiteit. *Tijdschrift voor hoger onderwijs*, 30(2), 93–112.
- Verschuren, P. (2015). Probleemanalyse en diagnose: hoekstenen van praktijkgericht onderzoek. *Tijdschrift voor Hoger Onderwijs*, 33(1), 20–34.
- * Yperen, T. van (2014). Evidence-based werken in de jeugdzorg. In C. van Dijkum, & L. Tavecchio (Red.), *Praktijkonderzoek in ontwikkeling. Nieuwe inzichten en voorbeelden* (pp. 29–46). Den Haag, Boom/Lemma.